

فهرست موضوعات

پیشگفتار ۱۷

درس اول: معاداندیشی

چیستی معاد ۲۳

اهمیت و خاستگاه معاداندیشی ۲۴

۱. رکن ایمان ۲۴

۲. هدیه الهی به پیامبران ۲۵

۳. معاداندیشی، فطری انسان ۲۶

کارکرد معاداندیشی ۲۷

۱. آثار روان‌شناختی ۲۷

۱-۱. معنابخشی به زندگی ۲۷

۱-۲. ارضای عطش جاودانگی ۳۰

۲. آثار رفتاری ۳۱

۱-۲. تسلیم در برابر خدا ۳۱

۲-۲. برآوردن هدف بعثت ۳۲

۳-۲. وارستگی و شهوت‌زدایی ۳۳

۴-۲. پشتوانه ارزش‌ها و کمال اخلاقی ۳۴

۵-۲. ایجاد روحیه ایثار و جهاد ۳۴

۳. آثار اخروی ۳۶

۳۶	معاداندیشی در سیره پیامبر ﷺ
۳۶	۱. یادآوری مداوم
۳۶	۲. پیوستگی مبدأ و معاد
۳۷	۳. بیان نزدیکی معاد
۳۸	عوامل معاداندیشی
۳۸	۱. یاد خدا
۳۸	۲. نماز
۳۹	۳. مراقبه
۴۰	۴. هواگریزی
۴۰	موانع معاداندیشی
۴۰	۱. نقصان معرفت
۴۱	۲. خدافراموشی
۴۱	۳. هواپرستی
۴۲	راز انکار معاد
۴۲	۱. استبعاد
۴۲	۲. شهوت عملی
۴۳	معاداندیشی و خرد
۴۴	خلاصه درس
۴۵	پرسش
۴۶	برای تفکر بیشتر
۴۶	برای مطالعه بیشتر

درس دوم: دنیا و آخرت

۴۷	چیستی و ارزش دنیا
۴۹	دنیای ستوده
۴۹	۱. وسیله تکامل
۵۰	۲. سرای راستی
۵۲	۳. راهنمایی و پنددهی

۵۲ دنیای نکوهیده
۵۴ آخرت و نسبت آن با دنیا
۵۴ شباهت‌ها
۵۵ تفاوت‌ها
۵۵ ۱. گذرگاه و قرارگاه
۵۶ ۲. نظام اعتباری و حقیقی
۵۸ ۳. فرصت تغییر
۵۸ ۴. حیات فراگیر
۵۸ ۵. لذت و رنج خالص
۵۹ ۶. کشت و درو
۵۹ ۷. قطع اسباب طبیعی
۶۰ ۸. ضعف و قوت ادراک
۶۰ ۹. دلزدگی و دلپذیری
۶۱ ۱۰. تزاحم و عدم تزاحم
۶۱ تقابل دنیا و آخرت
۶۲ خلاصه درس
۶۴ پرسش
۶۴ برای تفکر بیشتر
۶۵ برای مطالعه بیشتر

درس سوم: مرگ و برزخ

۶۷ مرگ
۷۱ چگونگی مرگ مؤمنان و کافران
۷۵ توبه‌ناپذیری هنگام مرگ
۷۶ قبر و برزخ
۷۹ بدن برزخی
۸۰ گونه‌شناسی برزخیان
۸۱ سؤال قبر

۸۲	بهشت و دوزخ برزخی
۸۴	تجسم اعمال در برزخ
۸۶	نسبت دنیا و عالم برزخ
۸۶	شنوایی در برزخ
۸۷	خلاصه درس
۸۹	پرسش
۸۹	برای تفکر بیشتر
۸۹	برای مطالعه بیشتر

درس چهارم: اثبات ضرورت بر اساس خداشناختی

۹۱	۱. برهان عدالت
۹۲	تلازم عدالت و معاد
۹۶	گستره دلالت برهان عدالت
۹۶	شبیهات برهان عدالت
۹۶	يك. كيفر و خلقت ناخواسته
۹۶	پاسخ
۱۰۰	دو. امکان کيفر از طريق تناسخ
۱۰۰	پاسخ
۱۰۱	۲. برهان حکمت
۱۰۱	حکمت و هدف آفرینش
۱۰۳	اسباب عبث‌گرایی و نفی آن در افعال الهی
۱۰۴	تلازم حکمت الهی و معاد در قرآن
۱۰۸	گستره دلالت برهان حکمت
۱۰۸	۳. برهان رحمت
۱۰۹	معاد و رحمت الهی
۱۱۱	خلاصه درس
۱۱۳	پرسش
۱۱۳	برای تفکر بیشتر
۱۱۴	برای مطالعه بیشتر

درس پنجم: اثبات معاد بر اساس جهان‌شناختی

۱. برهان حرکت ۱۱۵
- الف. چستی حرکت ۱۱۵
- ب. ارکان حرکت ۱۱۶
- ج. هدفداری حرکت ۱۱۶
۲. حیات پس از مرگ در دنیا ۱۱۶
- یک. زنده شدن زمین ۱۱۷
- دو. سیر آفرینش انسان ۱۱۷
- سه. بازیابی حیات در دنیا ۱۱۹
- الف) یاران موسی علیهم‌السلام ۱۱۹
- ب) کشته‌بانی اسرائیل ۱۲۰
- ج) طاعون‌گریزان ۱۲۱
- د) ارمیای پیامبر ۱۲۲
- چهار. احیای پرندگان ۱۲۴
- پنج. اصحاب کهف ۱۲۵
- شش. احیای مردگان، معجزه عیسی علیه‌السلام ۱۲۶
- خلاصه درس ۱۲۶
- پرسش ۱۲۷
- برای تفکر بیشتر ۱۲۷
- برای مطالعه بیشتر ۱۲۸

درس ششم: اثبات معاد بر اساس انسان‌شناختی

۱. برهان فطرت ۱۳۰
- معنای فطرت ۱۳۰
- فطرت، غریزه، طبیعت ۱۳۱
- ویژگی‌های امور فطری ۱۳۲
- فطری بودن معاد ۱۳۳
- اثبات صغرا (مقدمه اول) ۱۳۳

اشکال: تعارض جاودانگی طلبی و خودکشی.....	۱۳۴
پاسخ.....	۱۳۴
اثبات کبرا (مقدمه دوم).....	۱۳۵
بیان نخست.....	۱۳۵
تقریر دوم.....	۱۳۶
گستره برهان فطرت.....	۱۳۸
۲. برهان تجرد روح.....	۱۳۹
قرآن و تجرد روح.....	۱۳۹
گستره دلالت برهان تجرد روح.....	۱۴۲
خلاصه درس.....	۱۴۳
پرسش.....	۱۴۵
برای تفکر بیشتر.....	۱۴۵
برای مطالعه بیشتر.....	۱۴۶

درس هفتم: تناسخ و معاد

چیستی تناسخ.....	۱۴۷
پیشینه تاریخی.....	۱۴۸
گونه‌شناسی تناسخ.....	۱۴۹
۱. تناسخ ملکوتی.....	۱۴۹
۲. تناسخ مُلکی.....	۱۵۱
استحاله تناسخ.....	۱۵۲
دلایل تناسخیان و نقد آن‌ها.....	۱۵۳
۱. خاطرات زندگی پیشین.....	۱۵۴
نقد.....	۱۵۴
۲. صحنه‌های تکراری‌نما.....	۱۵۷
نقد.....	۱۵۷
۳. نبوغ و استعدادهاي غریزي.....	۱۵۸
نقد.....	۱۵۸

۱۵۹.....	۴. کارکرد مثبت
۱۵۹.....	نقد
۱۶۰.....	رابطه تناسخ و حیات اخروی
۱۶۱.....	خلاصه درس
۱۶۲.....	پرسش
۱۶۲.....	برای تفکر بیشتر
۱۶۳.....	برای مطالعه بیشتر

درس هشتم: چگونگی حیات اخروی

۱۶۵.....	جسمانی و روحانی بودن معاد
۱۶۶.....	۱. قرآن و معاد جسمانی
۱۶۷.....	۲. روایات و معاد جسمانی
۱۶۸.....	۳. عقل و معاد جسمانی
۱۶۹.....	معاد جسمانی یا مادی؟
۱۷۱.....	شباهات معاد جسمانی
۱۷۱.....	۱. شبهه اعاده معدوم
۱۷۲.....	۱-۱. تفاوت معاد جسمانی و اعاده معدوم
۱۷۲.....	۲-۱. استحاله اعاده معدوم
۱۷۳.....	۲. شبهه آکل و مأكول
۱۷۴.....	پاسخ
۱۷۵.....	۳. استلزام تناسخ
۱۷۵.....	پاسخ
۱۷۶.....	خلاصه درس
۱۷۷.....	پرسش
۱۷۸.....	برای تفکر بیشتر
۱۷۸.....	برای مطالعه بیشتر

درس نهم: قیامت (۱)

۱۷۹.....	چیستی قیامت
----------	-------------

۱۸۲	تفاوت قیامت و دنیا
۱۸۳	تفاوت قیامت و عالم برزخ
۱۸۴	زمان قیامت
۱۸۵	وجه نزدیکی قیامت
۱۸۶	راز مخفی بودن زمان قیامت
۱۸۷	طول روز قیامت
۱۸۹	نشانه‌های قیامت
۱۸۹	۱. تحول کائنات
۱۹۲	۲. نفخ صور
۱۹۳	نام‌های قیامت
۱۹۴	خلاصه درس
۱۹۶	پرسش
۱۹۶	برای تفکر بیشتر
۱۹۶	برای مطالعه بیشتر

درس دهم: قیامت (۲)

۱۹۷	حشر به سوی خدا
۱۹۸	۱. حشر با ملکات درونی
۲۰۱	۲. حشر با نیت
۲۰۲	۳. حشر با محبوب
۲۰۳	سلامت حشر
۲۰۴	محاسبه اعمال
۲۰۷	میزان محاسبه
۲۰۸	آیین واریسی
۲۰۸	۱. علم الهی
۲۰۹	۲. تجسم عمل
۲۱۱	۳. پرسش همگانی
۲۱۲	۴. کتاب عمل
۲۱۴	۵. اعتراف

۲۱۵.....	۶. گواهی شاهدان
۲۱۵.....	۱-۶. پیامبر ﷺ
۲۱۶.....	۲-۶. امام
۲۱۶.....	۳-۶. مأموران همراه
۲۱۷.....	۴-۶. اندامها
۲۱۸.....	خلاصه درس
۲۱۹.....	پرسش
۲۲۰.....	برای تفکر بیشتر
۲۲۰.....	برای مطالعه بیشتر

درس یازدهم: قیامت (۳)

۲۲۱.....	حبط و احباط
۲۲۳.....	کارهای شایسته کافران
۲۲۵.....	راز اهتمام به ایمان و اخلاص
۲۲۷.....	مغفرت
۲۲۸.....	گستره و عوامل مغفرت
۲۲۹.....	شفاعت
۲۲۹.....	قرآن و شفاعت
۲۳۲.....	کارکرد شفاعت
۲۳۳.....	مراتب شفاعت
۲۳۳.....	اعراف
۲۳۴.....	صراط
۲۳۶.....	خلاصه درس
۲۳۷.....	پرسش
۲۳۷.....	برای تفکر بیشتر
۲۳۸.....	برای مطالعه بیشتر

درس دوازدهم: دوزخ

۲۳۹.....	معنا و نامهای جهنم
----------	--------------------

۲۴۰	چرایی جهنم
۲۴۳	ویژگی‌های جهنم
۲۴۴	گونه‌های عذاب
۲۴۶	طبقات و درهای دوزخ
۲۴۷	ویژگی‌های دوزخیان
۲۴۷	اسباب ورود به دوزخ
۲۵۵	پرسش‌ها و شبهات
۲۵۵	۱. تضاد رحمت و عذاب
۲۵۷	۲. عدم تناسب جرم و کیفر
۲۵۷	پاسخ
۲۵۹	خلاصه درس
۲۶۰	پرسش
۲۶۱	برای تفکر بیشتر
۲۶۱	منابعی برای مطالعه بیشتر

درس سیزدهم: عذاب جاودان

۲۶۳	قرآن و خلود در عذاب
۲۶۶	دیدگاه علامه طباطبایی
۲۶۷	شبهات خلود
۲۶۷	۱. تأویل‌پذیری
۲۶۷	پاسخ
۲۶۸	۲. ناسازگاری با رحمت بیکران
۲۶۸	پاسخ
۲۷۰	۳. ناسازگاری با عدالت
۲۷۱	پاسخ
۲۷۳	خلاصه درس
۲۷۴	پرسش
۲۷۴	برای تفکر بیشتر
۲۷۵	برای مطالعه بیشتر

درس چهاردهم: بهشت

۲۷۷	چیستی بهشت
۲۷۸	خلقت بهشت و جهنم
۲۷۸	جایگاه و گستره بهشت
۲۸۰	اسباب بهشت در قرآن
۲۸۱	درهای بهشت
۲۸۲	نعمت‌های بهشتی
۲۸۲	نعمت‌های جسمانی
۲۸۵	راز نعیم جسمانی
۲۸۷	نعمت‌های معنوی
۲۸۹	بهشت‌های گوناگون
۲۹۱	خلاصه درس
۲۹۲	پرسش
۲۹۲	برای تفکر بیشتر
۲۹۳	برای مطالعه بیشتر

فهرست‌ها

۲۹۷	فهرست آیات
۳۱۷	فهرست روایات
۳۲۳	فهرست اشعار
۳۲۵	فهرست اعلام
۳۳۱	فهرست کتب
۳۳۷	فهرست منابع

إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ

ما از آن خدائیم و به سوی او باز می‌گردیم

توحید و بازگشت به سوی خدا (معاد) دو رکن اساسی و بنیادین اسلام است و راستی که تصوّر خلود و ابدیت در نزد خدا و تنعم همیشگی به نعمت قرب او و یا برای ابد در عذاب فراق و دوری از ذات پاک او زیستن، جان و تن را سخت می‌لرزاند. چنین سرنوشتی به این دلنشینی و یا رعب‌آوری ایجاب می‌کند که تا سر حدّ امکان درباره آن تحقیق جامع و فراگیری به عمل آید. از این رو سازمان سمت و «مرکز تدوین متون پژوهشگاه علوم و حیانی معارج وابسته به بنیاد بین‌المللی علوم و حیانی اسراء»، تصمیم گرفتند از مجموعه آثار فقیه، مفسّر و حکیم متألّه حضرت آیت‌الله جوادی آملی اطال‌الله بقائه کتابی جامع در این زمینه فراهم و منتشر سازند و این مهم را برادر محقق و دانشمند جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای دکتر حمیدرضا شاکرین به عهده گرفتند و چنان که در پیشگفتار در باب شیوه کار آمده، کتاب را به صورتی که مشاهده می‌شود تألیف کردند - جزاه‌الله خیرالجزاء - امیدواریم مورد استفاده طلاب حوزه‌ها و استادان و دانشجویان و سایر خوانندگان قرار گیرد و ارباب نظر لطف فرموده نظر خویش را در باب محتوای آن به دو مرکز یاد شده ارسال دارند.

دکتر احمد احمدی

رئیس سازمان مطالعه و تدوین (سمت)

پیشگفتار

الحمد لله الواحد الاحد الصمد الذي لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً احد
والصلوة والسلام على جميع الانبياء والمرسلين سيما افضلهم وخاتمهم محمد و
على آله الهداة الطيبين الطاهرين واللعن على اعدائهم اجمعين.

مسئله معاد و حیات جاوید اخروی، پس از توحید، از مهم‌ترین عقاید دینی و
در صدر تعالیم انبیای الهی است. معارف بلند، اطلاعات دقیق و جامعی که
انبیای الهی علیهم‌السلام درباره عالم پس از مرگ به دست داده‌اند و راهنمایی‌های آنها
برای نجات و رستگاری ابدی، از هیچ دانش، فلسفه و معرفت بشری به دست
نمی‌آید؛ نه علوم و دانش‌های تجربی در این عرصه، اندک کمکی به انسان توانند
کرد و نه فلسفه‌ورزی و ژرف‌اندیشی‌های عقلی هیچ‌کدام به‌تنهایی توان قهرپیمایی
و رازگشایی از این حقیقت متعالی و پررمز و راز را دارد. آنچه را انبیا در این
عرصه، به‌هنگام، آسان و رایگان در اختیار بشر گذارده‌اند، زمانی در دسترس
تجربه بشری می‌افتد که کار از کار گذشته و همه فرصت‌ها برای به‌سازی حیات
آینده از دست رفته است. از همین رو بزرگ‌ترین فیلسوفان و اندیشمندان الهی،
همواره در مسائل فرجام‌شناختی، چشم به تعالیم دینی دوخته‌اند و به خضوع،
خشوع، انقیاد و تسلیم در برابر رهاورد انبیا توصیه و تأکید کرده‌اند.
آنچه گفته آمد، به معنای نص‌بستگی و کنار نهادن عقل و خرد در این زمینه

نیست، زیرا یکی از کارویژه‌های تعلیم‌های انبیا، انگیزش خرد بشری و جهت‌دهی و راهنمایی آن به اندیشه‌ورزی در زوایای مختلف این مسئله است. از سوی دیگر، فهم عمیق رهاورد وحی نیز بی‌نیاز از تأملات عقلی و فلسفی نیست.

به هر روی، خدمتی که انبیای الهی، بدون هیچ چشم‌داشتی در این زمینه به بشر کرده‌اند، از طریق دیگری قابل تحقق نبوده است و با هیچ خدمت دیگری از جانب متفکران، دانشمندان و مصلحان بشری قیاس‌پذیر نیست و شایسته است که آدمیان به خوبی تعالیم سعادتبخش آنان را فراگیرند و با التزام به آنها همواره قدردان و سپاسگزار این نعمت بزرگ الهی باشند.

مهم‌ترین رهاوردهای دین و پیام‌آوران الهی در زمینه حیات جاوید آخرت را می‌توان چنین برشمرد:

۱. ترسیم دقیقی از چگونگی جهان آخرت و مراحل، مراتب، منازل، قواعد و قوانین حاکم بر آن؛
۲. بیان نیازهای اخروی بشر، امور مؤثر در نیک و بد حیات اخروی و ارائه رهنمودهای جامع و کامل در جهت رسیدن به بهترین خیر و سعادت پایدار و جاودان؛
۳. یادآوری پیاپی جهان آخرت و ایجاد انگیزش لازم در جهت حرکت به سوی صلاح آخرت و ارائه هشدارهای به‌هنگام و بی‌وقفه نسبت به کجروی‌ها و تباهی‌های سعادت‌سوز؛
۴. بیان موانع راه سعادت و چگونگی مواجهه با آنها؛
۵. تنظیم امور جهان به گونه‌ای که افزون بر خیر و صلاح این جهان، ناظر به خیر و سعادت جاودان آخرت هم باشد.

کتاب پیش‌رو، درسنامه‌ای در حوزه معادشناسی است که برای تدریس در مقطع کارشناسی تنظیم شده است و برای دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد و سایر پژوهشگران قابل استفاده است. آنچه این اثر را از آثار مشابه متمایز می‌کند،

تکیه آن بر آثار و آراء مفسر، فیلسوف، فقیه، عارف و اندیشمند برجسته حضرت آیت‌الله جوادی آملی (مدظله العالی) است. به تقریب، هفتاد درصد اثر حاضر، فراهم‌آمده از آثار گران‌سنگ ایشان و بقیه، مستفاد از فرآورده‌های دیگر عالمان و اندیشمندان است.

شاید بتوان گفت مهم‌ترین خصیصه معادشناختی معظم له، تبیین جامع نص‌بنیاد و خردپذیر حیات اخروی است. ایشان همچون دیگر اصحاب حکمت متعالیه، بر معاد جسمانی و نفی ماده به معنای فلسفی آن در سرای جاوید آخرت تأکید نموده است و با دلایلی بدیع بر آن استدلال کرده و نشان داده است که مادی‌انگاری معاد، نه با دلایل عقلی سازگار است و نه با فهم قویم و دقیق متون دینی، بلکه برداشتی خام و ساده‌انگارانه از پاره‌ای متون و ناشی از عدم درک صحیح معنای ماده فلسفی و لوازم و توابع آن است. افزون بر آن، ایشان در جای‌جای مباحث در استدلال بر معاد، تبیین حقایق آن مانند چیستی و چگونگی حشر، محاسبه اعمال، میزان عمل، زمان قیامت و زمان در قیامت، صراط، اعراف و... و به‌ویژه در اثبات و توجیه عذاب جاودانه و حل شبهات آن، اندیشه‌های نوینی را فراروی معادپژوهان قرار داده که متناسب با اهداف مجموعه حاضر از آنها بهره‌برداری شده است.

شایان گفت است که تبیین برخی از مباحث یادشده برای دانشجویان مقطع کارشناسی، به‌ویژه آنان‌که با آموزه‌های الهیاتی فاصله دارند، خالی از دشواری نیست. حل این مشکل تا حدودی با آشنایی بیشتر استادان محترم با مبانی و دیدگاه‌های معادشناختی حکمت متعالیه، تسلط بر کاستی‌ها و ناراستی‌های ظاهرگرایی خام، توجه جدی و توضیح کافی پاره‌ای از مفاهیم مانند ماده فلسفی و کاربرست تکنیک‌های متناسب آموزشی امکان‌پذیر است.

نیز گفتنی است که در تدوین این مجموعه، اموری مد نظر بوده که اهم آنها عبارت است از:

۱. تنظیم مجموعه‌ای نسبتاً جامع درباره مهم‌ترین مسائل معادشناختی به صورت موجز و فشرده؛
 ۲. ارائه شماری از بنیادهای معرفتی و بینشی در خلال مباحث که تصویری نسبتاً ژرف، عقلانی و راقی‌تر از فهم عمومی از حیات اخروی پدید آورده است؛ به گونه‌ای که دانشجو بتواند در پرتو آن، پاسخ پاره‌ای اشکالات فرارو را باز یابد و به حل مسائل پدیدآینده پردازد؛
 ۳. توجه به اهم پرسش‌ها و شبهات، به‌ویژه آنچه به نظر می‌رسد در فضای دانشگاهی مطرح است و بحث و گفتگو درباره آن، دغدغه بسیاری از دانشجویان حقیقت‌جو است؛
 ۴. روان‌سازی مطالب دشوار، به‌ویژه براهین پیچیده فلسفی در حد امکان. مستندات نقلی بحث کمتر در متن و بیشتر در پاورقی‌ها دنبال شده است. در ترجمه آیات قرآن نیز از ترجمه‌های مختلفی بهره گرفته شده است؛ اما بیشترین منبع استفاده شده در این زمینه، ترجمه استاد حسین انصاریان است. بدون شک اثر حاضر، از نقص و کاستی پیراسته نیست و اینکه تا چه اندازه در اهداف آموزشی خود موفق و کامیاب باشد، نیازمند گذشت زمان و کشف نقاط قوت و ضعف آن در خلال دوره‌های آموزشی و دریافت اصلاحات پیشنهادی استادان محترم است. نگارنده خود را رهین منت نکته‌سنجان خردورزی می‌داند که راهنمایی‌ها و ارشادهای خود را از او دریغ نمی‌دارند. امید که این کوشش ناچیز به درگاه حضرت احدیت مقبول افتد و ذخیره‌ای برای روز واپسین وی باشد.
- در پایان بر خود لازم می‌دانم از آقایان حجج اسلام دکتر احمد احمدی و محمدرضا مصطفی‌پور که کتاب حاضر را با دقت تمام مورد ارزیابی و مذاقه علمی قرار دادند، و همچنین آقایان حجت الاسلام قاسم جعفرزاده، مدیر مرکز

تدوین متون پژوهشگاه علوم و حیانی معارج وابسته به بنیاد بین‌المللی علوم و حیانی اسراء، و دکتر حمید رضا خادمی، مدیر دفتر قم سازمان «سمت» که با ارزیابی علمی و مدیریت اجرایی یاری‌گر ما بودند، تقدیر نمایم.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب
حمید رضا شاکرین